

זהו הנוסח המלא והנכון של הכתבה שפורסמה בכתב העת "דעות", גליון 36, אדר א' תשס"ח, מרץ 2008

ניגון של נשים' לומדות תפילה מחנה

ד"ר ענת ישראלי ודבורה עברון*

א. מלימוד לתפילה

בארבע השנים האחרונות הולכת ומתפתחת מסורת חדשה מתוך בית המדרש החילוני-דתי 'ניגון נשים'¹, הפועל במדרשה באורנים² מזה כשמונה שנים: סוף שבוע משותף לנשים יהודיות מכל הזרמים, המוקדש למפגש, לימוד ושיחה, ובעיקר לתפילת נשים משותפת.

התפילה המשותפת שזורה לאורך כל השבת והיא גולת הכותרת שלה. היא מהווה התנסות מיוחדת ומשמעותית ביותר לכל המשתתפות. יש בה ממדים חלוציים, לצד נאמנות להלכה והתחשבות במנהג המקובל. נוסף על הנאמנות לנוסח של הסידור הרגיל, היא מלווה בקריאת התורה בשבת, וכן היא מלווה בשפע של הסברים והתייחסויות מילוליות, המאפשרות לנשים שאינן מורגלות בתפילה מסורתית להשתלב ולהרגיש בנוח. בנוסף, היא משלבת מנגינות מוכרות, טקסטים מודרניים ותוספות אישיות של המשתתפות. כל אלה הופכות אותה לתפילה 'אחרת', מרגשת ומיוחדת, עבור המשתתפות כולן, דתיות, חילוניות ומסורתיות כאחת.

השותפות הדתית-חילונית מאפשרת לנו ליצור מסגרת חדשה לתפילה, שאלה עיקר חידושיה: ראשית, על מנת שזו תהיה חוויה משמעותית לכולנו, לצד התפילה המסורתית אנו משבצות טקסטים עדכניים יותר, כאלה שנכתבו בדרך כלל כשירה. חלק מהנשים המשתתפות בשבתות חברות בקהילת "ניגון הלב" שהיא קהילה מתפללת בעמק יזרעאל. ל"ניגון הלב" יש סידור לקבלת שבת. בסידור זה יש חלקים מהתפילה המסורתית ולצידם שירה עברית וקטעי תפילה שחובות ע"י חברי הקהילה. תפילת קבלת שבת בשבתות שלנו מתקיימת לפי הסידור הזה, כאשר נשים המעוניינות להשלים את קטעי התפילה המסורתית עושות זאת לאורך התפילה. התפילה מתקדמת כך שיש מספיק זמן להשלים ולהצטרף בחזרה. תפילת שחרית מתקיימת מתוך הסידור המסורתי, אך גם בתפילה זו משובצים קטעי שירה ותפילה שנשים, דתיות וחילוניות, מכינות בדרך כלל מראש.

שנית, הקריאה בתורה מהווה את שיאה של התפילה. בנוסף לפרשת השבוע הנקראת בטעמים, נשים מוזמנות לציין אירועים משמעותיים בחייהן. חברותיהן מכינות מראש "מי שברך" אישי לכל אחת. ברכות אלו מצטרפות לברכות המסורתיות לשמחה, לרפואה, לשלום חיילי וחיילות צה"ל ולשלומן של עגונות ומסורבות גט.

הכנה מראש ומחשבה רבה מוקדשות לשבתות שלנו ולתפילה המשותפת, מתוך תקווה שכל אחת מהנשים תמצא דרך לתת ביטוי לעצמה, ושהקהילה המיוחדת שלנו שנוצרת בכל שבת כזו תבוא לידי ביטוי ביצירת תפילה מיוחדת לה, תפילה המשלבת ישן וחדש, עולם דתי וחילוני כאחד.

השותפות הדתית-חילונית שהשבת מתבססת עליה היא רבת ערך ולמעשה הכרחית לעצם היתכנותה של השבת: הדתיות מביאות עמן את ההכרות האינטימית עם התפילות והטקסים, את המחויבות ההלכתית העמוקה שלהן, ואת סימון המקובל והלגיטימי. החילוניות מביאות איתן התלהבות וסקרנות, ואת הערעור הבלתי פוסק על המקובל והמוסכם, ערעור שמאפשר שינוי וחינוך במקומות בהם אלה מתבקשים, כלומר במקומות שברגיל הם סגורים בפני השתתפות נשים.

הגבלתה של ההשתתפות בשבת לנשים בלבד איננה ברורה מאליה, והצדקתה, כמו ההתנגדות לה, מעסיקות את המשתתפות לא מעט. מצד אחד, ברור שדווקא פורום נשי בלבד עשוי לפרוץ, ולו לרגע קט ובאין רואים, את ההדרה שלנו כנשים בריטואל ההלכתי הקיים, והוא נתפס כנינוח ומאפשר. מאידך, פורום חד-מגדרי טומן בחובו סכנת הדרה הפוכה והוא עלול להיתפס כמחמיץ הזדמנות לשיח בין-מגדרי משמעותי. היעדרות מהמסגרת המשפחתית הרגילה למשך שבת שלמה היא ויתור לא קל ומהלך לא שגרתי עבור המשתתפות, הדורש בירור, הכנה, ועזרה מוקדמים, הן אישית והן זוגית או משפחתית.

* מנחות בניגוני נשים. ד"ר ענת ישראלי (מעצמן שבמשגב) מרצה ליהדות במכללת אורנים ועומדת בראש 'ניגוני נשים' במדרשה. דבורה עברון (ממצפה נטופה שבגליל התחתון) בעלת תואר שני בלימודי מגדר, מנחה בבית המדרש 'ניגוני נשים' ומטפלת בפסיכודרמה. אנחנו מודות לכל משתתפות 'ניגון מעורבות' תשס"ז על הערותיהן ורעיונותיהן המקוריים והפוריים, ששולבו במאמר.

¹ בית המדרש 'ניגון של נשים' פועל במדרשה באורנים משנת תש"ס (1999). בבית המדרש נפגשות נשים דתיות, חילוניות ומזרמים שונים ביהדות, ללימוד משותף על מקומה של האישה וזהותה בתרבות היהודית העתיקה והחדשה. זהו מקום למפגש, לימוד ושיחה של נשים על דברים שבסדר יומן, ועל דברים שברומו של עולם. 'ניגון של נשים' משלב קריאה נשית במקורות היהדות, לימודי תלמוד, מדרש, וספרות חדשה מנקודת מבט מגדרית, תוך התנסות בכתביה יוצרת.

² 'המדרשה באורנים' הינה 'מרכז חינוכי להתחדשות החיים בישראל'. היא נוסדה לפני כשבע עשרה שנה כגוף עצמאי השוכן בתוך מכללת אורנים, על-ידי קבוצה של בני קיבוצים ותושבי הצפון, שמבקשים לחדש ולהעמיק את הזהות היהודית בקרב הציבור החילוני.

שבת הנשים בשנה שעברה נקבעה לשבת פרשת פינחס, י"ח בתמוז תשס"ו, 14.7.06, במעין חרוד. יומיים קודם לכן נחטפו שני החיילים בגבול לבנון, ונפתחה המערכה המכונה 'מלחמת לבנון השנייה'. בבוקרו של אותו יום שישי נפלו הטיילים הראשונים על הצפון כולו, וקיומה של השבת עמד בסימן שאלה גדול לנוכח המציאות החדשה. ההחלטה לקיימה בכל מחיר, למרות שחלק מהנרשמות כבר לא יכלו להגיע, התגלתה בדיעבד כמשמעותית במיוחד בניסיונות הקשות שנוצרו בצפון בשבועות ובחודשים שלאחר מכן: משתתפות רבות שבו וסיפרו על האופן שבו השבת השפיעה עליהן עמוקות ונסכה בהן כוחות להתמודד עם אימת הטיילים והמלחמה בקיץ הארוך והקשה שהמתין לנו לאחר מכן.

הצורך לשתף ציבור רחב יותר בחוויית השבת שלנו, ובתפיסה העומדת מאחוריה נולד בנו מתוך הבנה שתהליכי צמיחה והעצמה זקוקים לתיבת תהודה רחבה ולדין ציבורי שיחרוג ממעגל המשתתפות המצומצם שלנו.

ב. מתפילה ללימוד

בעקבות השבת האחרונה שלנו חזרנו לסיפור המקראי על תפילת חנה, ועסקנו בלימוד קטע מהגמרא העוסק ב'הלכות תפילה שנלמדו מחנה'. מסתבר שהטקסט המקראי, ובעקבותיו הטקסט התלמודי, מרמזים על סוגיות היסוד שמעסיקות אותנו בנוגע לתפילת הנשים פורצת הדרך שהתנסו בה:

1. שמואל א, א, ט-יח

(ט) וַתָּקֵם חַנָּה אַחֲרַי אֲכָלָה כְּשֵׁלָה וְאַחֲרַי שָׁתָה וְעָלִי הַפְּהֵן יֹשֵׁב עַל הַכֶּסֶף עַל מְזוֹזוֹת הַיֵּכָל יִהְיֶה: (י) וְהָיָה מִרְתַּן נֶפֶשׁ וַתִּתְפַּלֵּל עַל יְהוָה וּבְכֹחַ תְּכַבֶּה: (יא) וַתִּדְרֹךְ נִדְרֵי וַתֹּאמֶר ה' צְבָאוֹת אִם רָאָה תְּרַאֶה בְּעֵינַי אֲמַתְךָ וְיִזְכְּרַנִּי וְלֹא תִשְׁכַּח אֶת אֲמַתְךָ וְנִתְּתָה לְאֲמַתְךָ זֶרַע אֲנָשִׁים וְנִתְּתִיו לָהּ כָּל יְמֵי חַיֶּיהָ וּמוֹרָה לֹא יֵעָלֶה עָלֶיהָ עַל רֹאשׁוֹ: (יב) וְהָיָה כִּי הִרְבֵּתָה לְהִתְפַּלֵּל לְפָנַי ה' וְעָלִי שִׁמְרֵ אֶת פִּיהָ: (יג) וַחַנָּה הָיָה מְדַבֶּרֶת עַל לִבָּהּ כִּקְשָׁתֶיהָ נְעוֹת וְקוֹלָהּ לֹא יִשְׁמַע וַיִּחַשְׁבָּה עָלַי לְשַׁכְּרָה: (יד) וַיֹּאמֶר אֵלֶיהָ עָלִי עַד מָתַי תִּשְׁתַּכְּרִין הַסִּירִי אֶת יַיִנְךָ מֵעַלְיֶךָ: (טו) וַתַּעַן חַנָּה וַתֹּאמֶר לֹא אֲדִינִי אִשָּׁה קִשְׁת רֹיחַ אֲנֹכִי וַיִּין וְשִׁכְרָ לֹא שָׁתִיתִי וְאֲשַׁפֵּךְ אֶת נֶפְשִׁי לְפָנַי ה': (טז) אֵל תִּתֵּן אֶת אֲמַתְךָ לְפָנַי בַּת בְּלִיעֵל כִּי מְרֹב שִׁיחֵי וּכְעָסִי דִּבְרַתִּי עַד הַנָּה: (יז) וַיַּעַן עָלַי וַיֹּאמֶר לְכִי לְשָׁלוֹם וְאַלֵּהִי יִשְׂרָאֵל וַתֵּן אֶת שְׁלֹתְךָ אֲשֶׁר שְׁאַלְתָּ מֵעַמּוֹ: (יח) וַתֹּאמֶר תִּמְצָא שְׁפָחֶתְךָ חֵן בְּעֵינֶיךָ וַתִּלְךְ הָאִשָּׁה לְדִרְכָּהּ וַתֹּאכַל וּפְנֵיהָ לֹא הָיוּ לָהּ עוֹד:

הסיפור המקראי על חנה מציג בפנינו אישה הסובלת קשות מעקרותה, והשרויה במשבר משפחתי. חנה תופסת את בעיית העקרות שלה כבעיה בינה לבין אלוהיה³. לכן פתרונה של הבעיה נעוץ אף הוא לא בינה ובין בעלה, לא בינה לבין סביבתה, ולא בינה לבין הסמכות הדתית האנושית, אלא רק על-ידי פנייה ישירה, אמיתית וכנה, מרירה וכוססת, מתמקחת, נטולת עכבות ממסדיות, אל האל עצמו. ואכן, הפנייה נושאת פרי. ברם, באופן פרדוכסלי לכאורה, הפנייה עצמה לא נעשית במרחב הפרטי או המשפחתי: חנה זקוקה להתנתקות זמנית מבני ביתה, ולכניסה למרחב ציבורי מקודש, כדי להצליח להתפלל בעוצמה ובקדושה אופטימליים.

חנה מבקשת אפוא להתפלל במשכן, כלומר במרכז הדתי של עמה, ובנוכחות הכהן הגדול, העומד בראש הממסד הדתי בימיה. מלכתחילה, תפילתה של חנה זקוקה למרחב ציבורי ולהכרה ממסדית כדי להיות בת-תוקף. אפשר וסביר שהתפילה רבת העוצמה של חנה נהגתה עוד קודם לכן פעמים רבות מספור בחדרי-חדרים, באין רואה ובאין שומע. אך עד שלא יצאה לאור העולם בפרהסיה הדתית, לא נשאה פירות ולא נתקיימה משאלתה של חנה לפרי בטן. על אף אופייה הפרטי והאינטימי מאד של תפילתה, זקוקה חנה למקום שקדושתו מקובלת על הכל, ולנוכחותו של בעל סמכות דתית מוכרת, כדי לשאת את תפילתה, וכדי שלתפילה תהייה תוצאות ברורות. כך מדגים לנו הסיפור על חנה את חשיבותה של ההתכנסות הקהילתית המקודשת, המהווה הדהוד חיוני והכרחי לכל יחיד ויחידה בנפרד.

מן המסופר עולה שמשוה באופן שבו היא נוהגת איננו מקובל⁴, והיא נחשדת על-ידי עלי הכהן בשכרות, חשד מעליב ובוטה על רקע כוונות ליבה שפורטו לפני כן. אבל בתגובתה חנה מבליגה על העלבון, מוחלת על כבודה, ומסבירה את עצמה במפורט ובכוח שכנוע רב. מאמצי השכנוע שלה נושאים פרי, ופגישה שבראשיתה היא הייתה זרה הנחשדת בשכרות מסתיימת בהכרות ובהכרה של המנהיג הדתי, ואף בברכתו, שהיא אולי תנאי הכרחי למילוי תפילתה⁵.

³ בשונה מרחל למשל, התובעת מיעקב 'הבה לי בנים' (בראשית ל, א). להרחבת ההשוואה בין השתיים ראו: א' סימון, קריאה ספרותית במקרא: סיפורי נביאים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 55-56.

⁴ כפי הנראה תפילתה הדוממה של חנה היא יוצאת דופן על רקע תקופתה, והיא המעוררת את חשדו של עלי. ראו מ' גרינברג, ערך 'תפלה', אנציקלופדיה מקראית, כרך ח', 1982, עמ' 908. כך פירש כבר רש"י כאן, שכתב 'שלא היו רגילין להתפלל בלחש'. המהרש"א בחידושו לבבלי ברכות לא ע"ב ד"ה 'מכאן שאסור להתפלל' חולק עליו וסבור שמה שעורר את חשדו של עלי היה דווקא אורכה של התפילה.

⁵ אפשר לטעון כנגד חנה, שבכל התנהלותה היא מתגלית כמי שמבקשת להיות 'ילדה טובה', ושתפילתה האילמת משקפת את אילמותה הכללית; שהיא זקוקה לפיקוח ואשרור חברתיים כדי לשאת את תפילתה; שהיא מתפללת לבן דווקא (ולא לפרי בטן בכלל או לבת) ובכך

המסר האקטואלי של הדברים איננו מובן מאליו: חידושים ויצירות נשיות - דתיות עכשוויים, זקוקים לעתים קרובות 'לתנאי חממה' ראשוניים כדי לנבט ולצמוח, בחשאי ובשולי החברה. הצמיחה האישית והעצמת הזהות היהודית-נשית הפרטית שלנו זקוקה לתיבת תהודה קבוצתית, על-מנת להתבסס ולשמש מצע לצמיחה נוספת. אך גם אם כוונתה טהורה ורצויה ואופייה משובח ומובחר, ההתחדשות הדתית-נשית שלנו לא תישא פרי ולא תאריך ימים אם לא תגיע בסופו של דבר לתוך החלל הציבורי המשותף, ותיחשף לעיני המנהיגות הדתית. כמו בתחום החברתי והפוליטי, עשייה שממוקמת מחוץ לכל מימסד, נידונה להיוותר עשייה שולית, שהשפעתה מוגבלת ביותר. מי ששואפים לחולל שינוי מקיף ומשמעותי נדרשים לקיים דיאלוג גם עם בעלי הסמכות, ולהאבק על דרכם גם לנוכח ומתוך מרכזי הכח וההכרעה, ולא רק מחוץ להם.

אין לצפות ממנהיגות זו, האמונה על שמירת הקיים והמוכר, להכרה מיידית בכל רוח חדשה. העוז לחדש כרוך לעתים קרובות באי-הבנה ובהתמודדות עם תגובה ממסדית עוינת. תהליך הלגיטימציה מצריך ענווה ויראת כבוד מחד, ונחישות, מודעות, וכישורי הסברה טובים, מאידך.

חידושים ויצירות דתיות-נשיות עכשוויים לא מוצאים תהודה מתאימה גם במרחב הציבורי החילוני, הנטה להתנער כליל מהשיח עם המסורת ומהצורך להיות בדיאלוג עמוק עם המקורות היהודיים. לתפיסתנו, צורך זה איננו דתי בלבד. זהו צורך זהותי-תרבותי משותף לכל יהודי ויהודיה (ולכל איש ואישה) באשר הם.

הדינמיקה הנגלית כאן בין האישה האלמונית וה'מוזרה', לבין המנהיג הדתי המוכר והנכבד, מלמדת אותנו שיעור חשוב וקשה בהלכות תפילת נשים בימינו. מבחינה זו, דומה שהניסיון שלנו ליצור תפילת נשים במקום מבודד וללא דיאלוג עם מרחבים דתיים וחילוניים, מהווה שלב ראשוני ביותר בתהליך ההתקבלות והלגיטימציה של תפילה כזו. הצעד העיקרי, קרי התייצבות בתוך המרחב הציבורי תוך דיאלוג עם הממסד, עדיין לפנינו. ברם המאבק החברתי הוא רק תוספת חיונית והכרחית למאבק האמיתי: העמידה המלאה, האמיתית והעמוקה, של נשים בימינו, לנוכח פני האל, בתביעה לשותפות מלאה ול'פרי בטן' רוחני.

2. ברכות לא, ע"א – ע"ב

הגמרא במסכת ברכות עוסקת בהכנות ובדרישות הרוחניות הנדרשות לתפילה, בסוגיה הפותחת במלים 'אין עומדין להתפלל אלא מתוך כובד ראש'. דיון ארוך מוקדש בתוך כך לתפילת חנה⁶ ונתמקד כאן בשלושה חלקים מתוכו:⁷

1.

- ...אמר רב המנונא: כמה הלכתא גברתא איכא למישמע מהני קראי דחנה [=כמה הלכות גדולות אפשר לשמוע מאותם המקראות של חנה] (שמואל א, א, יג):
- (א) 'יחנה היא מדברת על לבה' - מכאן למתפלל שצריך שיכוין את לבו;
- (ב) 'רק שפתיה נעות' - מכאן למתפלל צריך שיחתוך בשפתיו;
- (ג) 'וקולה לא ישמע' - מכאן למתפלל צריך שתהא תפלתו בלחש;
- (ד) 'ויחשבה עלי לשכרה' - מכאן שהשכור אסור להתפלל.

החלק הראשון עוסק בביטוייה של תפילת חנה. חז"ל במדרשיהם מעצימים מאד את ממד החידוש שחידשה חנה: מסתבר שאותה התנהגות עצמה שנחשדה כלא תקנית על-ידי עלי, היא הבסיס לתקנות תפילת היחיד ולהגדרת מאפייניה הבסיסיים: כוונת הלב, רחש השפתיים, והקריאה בלחש. הגמרא מעצבת את התפילה כמצויה במעין מצב-ביניים בין דיבור לשתיקה. לא נשמעת, אך נראית, ובעיקר מלווה בהתכוונות רבה⁸. למהפכת 'התפילה הדמומה' של חז"ל נמצא במקרא מודל אחד ויחיד – חנה. מול עדויות מקראיות על תפילות רמות ולעתים צועקות של גברים רבים,

ממעטיה מערכה כאישה; שהיא מוכנה להתנות את מילוי משאלתה ב'ויתור מראש' על הילד שתלד, עליו היא נודרת 'ונתתיו ליהנה פל-ימי קיין', עוד טרם הרתה אותו.

ההבדל בין ראייתה כ'אילמת' ובין ראייתה כאישה בעלת אמת פנימית מגובשת, העומדת על שלה, אך גם ניהנה בכוחות חזקים של פיוס וסובלנות, הוא כנראה בעיני המתבונן... לניתוח מפורט המחזק את הגישה האחרונה ראו: א' סימון, **קריאה ספרותית במקרא: סיפורי נביאים**, ירושלים תשנ"ז, פרק ראשון, ובפרט עמ' 26-17.

⁶ ראו בהרחבה: י' רוזן-צבי, "האשה הניצבת" – תפילת חנה בדרשות חז"ל, א' שגיא ונ' אילן (עורכים), **תרבות יהודית בעין הסערה: ספר היובל ליוסף אחיטוב**, הקב"מ תשס"ב, 698-675; יעל לוין, "ותתפלל חנה" – על פרשת חנה ותפילתה בליטורגיה, **מסכת ד (תשס"ו)**, 81-111.

⁷ החלוקה לשלושת החלקים היא לצורך הניתוח כאן. הנוסח המובא כאן הוא עפ"י כ" מינכן. ראו מקבילות חלקיות לחלקה הראשון של הסוגיה בתוספתא, ברכות, ג, ו, מהד' ליברמן עמ' 13-12; ירושלמי, שם, ד, א, ז ע"א.

⁸ במקורות המאוחרים יותר נדחתה ההלכה שיש להתפלל בלחש. ראו על כך בהרחבה א' ארליך, **כל עצמותי תאמרנה – השפה היא מילולית של התפילה**, מאגנס תשנ"ט, עמ' 179-163; רוזן-צבי, עמ' 679; I. Knohl, 'Between Voice and Silence: The Relationship between Prayer and Temple Cult', **JBL** 115 (1996), 17-30.

נמצאה עדות אחת ויחידה על תפילה דמומה, ודווקא של אישה⁹.

דומה שהאפיונים האלה יפים גם למצבה העכשווי של תפילת הנשים שלנו ושל מתפללות נוספות: קיימת-לא קיימת, גליה-נסתרת, מרחפת בין התכונות גדולה לאינן גמור...

2.

- (א) 'ויאמר אליה עלי עד מתי תשתכרין' וגו' (שם, יד) – אמר ר' אלעזר: מכאן הרואה דבר בחבירו שאינו הגון שצריך להוכיחו. 'ותען חנה ותאמר לא אדני' – אמר עולא ואי תימא רבי יוסי ברבי חנינא: אמרה לו: לא אדון אתה בדבר הזה ולא רוח הקודש שרויה עליך שדנתני לחובה ולא דנתני לזכות, כי 'אשה קשת רוח אנכי'!¹⁰
- (ב) 'ויין ושכר לא שתיתי' (שם, טו) – אמר רבי אלעזר: מכאן החושד את חבירו בדבר ואין בו - צריך להודיעו.
- (ג) 'אל תתן את אמתך בפני בת בליעל' (שם, טז) – אמר רבי אלעזר: מכאן ששכור המתפלל כאילו עובד עבודה זרה...
- (ד) 'זיען עלי ויאמר: לכי לשלום' (שם, יז) – אמר רבי אלעזר: מכאן החושד את חברו בדבר ואין בו - צריך לפייסו, ולא עוד אלא שצריך לברכו, שנאמר: 'ואלהי ישראל יתן את שאלתך אשר שאלת מעמו'.

החלק השני עוסק בדינמיקה שמתפתחת בין עלי לחנה לאחר תפילתה. לאחר ארבעת הדברים שלומד רב המנוגא מחנה, הנוגעים לעיצובה הבסיסי של תפילת העמידה, באים ארבעה דברים שלומד ר' אלעזר, שאינם קשורים לתפילה אלא ליחסים בין-אישיים ולאחריות ציבורית: מלבד הסעיף השלישי, העוסק שוב באיסור להתפלל במצב של שכרות, עוסקים שלושת הסעיפים האחרים של חלק זה בהתנהגות הנכונה במצבים של חשדות ואי הבנות בין בני אדם. העורך הבבלי¹¹ עושה כאן חיבור ישיר בין הגדרתה של התפילה הראויה להגדרתה של התנהלות בין-אישית בפרט ומעורבות חברתית וציבורית בכלל.

דומה שהקשר הנוצר כאן בין תפילה 'נכונה' ואמיתית ובין התנהלות חברתית איננו מקרי כלל. התפילה זקוקה מעצם טיבה לשותפות עדינה ומורכבת בין היחיד ובין המרחב הציבורי בכלל, ומרחב מקודש בפרט. תפילת אמת מאפשרת קירבה ואינטימיות עם האל דווקא מתוך מעמד ציבורי. הזיקה הזו בין תפילת היחיד ובין המרחב הציבורי כורכת ללא הפרד את סוגיית התפילה עם סוגיית ההתנהגות הציבורית, כפי שמדגים לנו הסיפור המקראי, וכפי שהסוגיה הבבליית חוזרת ומדגישה אף היא בדרכה.

בפיתוח המדרשי של הדיאלוג בין חנה לעלי שבסעיף א' אומר ר' אלעזר: 'מכאן הרואה דבר בחבירו שאינו הגון - שצריך להוכיחו'. שמא 'הדבר שאינו הגון' שבדורנו אנו הוא הדרת הנשים בכלל, ומעבודת ה' בפרט, ושומה עלינו להוכיח את חברינו-שותפינו עד שנזכה בתיקון? בהמשך מפורטים דברי חנה לעלי. בחלק מהנוסחים של קטע זה, וכן בנוסח הדפוס המקובל¹², מוצעות שתי גרסאות, דומות אבל שונות, של דברי ההסבר שלה. דומה שההבדל בין הגרסאות הוא בטון המשתמע מהן: טון תקיף ומתפלמס בגרסה הראשונה, ושואל ומבקש בגרסה השנייה. הצעת שתי האופציות מרמזת ששתיהן קיימות, ושתייהן לגיטימיות: יש זמן ומקום לפולמוס ותקיפות להדיפת התנגדויות והכפשות, ויש זמן ומקום למענה רך ומפייס, המתגלה לא פעם כיעיל לא פחות לצורך שכנוע מתנגדים ומלעזים¹³.

⁹ קשה שלא להיזכר בהקשר זה בעיסוק האינטנסיבי של תאורטיקניות פמיניסטיות רבות בנושא הקול הנשי המושקק, והצורך לעוררו ולהשמיעו במרחב הציבורי. די אם נזכיר את שם ספרה המפורסם של קרול גיליגן, **בקול שונה**, את שמותיהם של קבצי מאמרים בולטים בעברית – **הרימי בכח קולך**, **התשמע קולי?**, ועוד, ואת שמו של הארגון הדתי-פמיניסטי 'קולך'!

¹⁰ במקום זה יש שינויים משמעותיים בין כתבי היד והדפוסים השונים. בדפוס וילנה נוספים כאן הדברים הבאים: "אמרה לו: לא אדון אתה בדבר הזה ולא רוח הקודש שרויה עליך שאתה חושדני בדבר זה! איכא דאמרי [=יש שאומרים]: הכי [=כך] אמרה ליה [=לן]: לא אדון אתה, לא איכא [=האם אין] שכינה ורוח הקודש גבך [=אצלך] שדנתני לכף חובה ולא דנתני לכף זכות? מי [=האם] לא ידעת כי 'אשה קשת רוח אנכי'!'" על משמעותה של התוספת הזו ראו בהמשך.

¹¹ או אולי רב המנוגא עצמו, שכן לפי נוסחים אחרים גם ארבעת המדרשים האלה הם של רב המנוגא. ראו רוזן-צבי, עמ' 678, הע' 8.

¹² ראו הערה 8 לעיל.

¹³ לדעת רוזן-צבי, עמ' 689-680 חנה 'התלמודית' מתעמתת ומתריסה לא רק כלפי מעלה, כפי שעולה במפורש מהדרשות שבהמשך וכפי שמסכם ר' אלעזר בעצמו בסוף הדיון על חנה, ברכות לא ע"ב, אלא גם עם עלי. לדעתנו אין בסוגיה כיוון ברור של עימות עם עלי: המדרש על הדיאלוג המסיים בין חנה ושמואל (על המלים 'אל הנער הזה התפללתי'), שמוצג על-ידי רוזן-צבי כעימות, רחוק מלהיות כזה. ואילו את המדרש המצוטט כאן ניתן לקרוא (ולפסק) בטון מתפלמס, או בטון מפויס, למשל כך: 'אמרה לו: לא אדון אתה בדבר הזה? ולא רוח הקודש שרויה עליך, שדנתני לחובה ולא דנתני לזכות? כי 'אשה קשת רוח אנכי'! שתי הקריאות השונות מתפצלות כאמור בחלק מהנוסחים ובנוסח הדפוס לשתי אופציות, הניתנות להתפרש כבעלות מגמות מנוגדות.

נראה שחנה של חז"ל נוקטת עמדה תקיפה ביותר מול האל, עמדה שאינה יכולה לנקוט באורח גלוי וישיר כל כך מול 'הממסד הדתי'. וראו דברינו בהמשך על החלק השלישי כאן.

כהמשך ישיר למצוות ההוכחה מוסיף ר' אלעזר בסעיף ב' את הדברים הבאים: 'מכאן החושד את חבריו בדבר ואין בו - צריך להודיעו'¹⁴. כלומר, החובה לפזר את ענני החשד הבלתי מוצדק חלה בעיקר על הנחשד עצמו!

מעשים חריגים ולא מובנים דיים, כדוגמת ניסיונות עכשוויים לייסד תפילות נשים, מחייבים אותנו להבהירם ולהסבירם היטב, ויותר מכך - ליצור דיאלוג פתוח סביבם, דיאלוג שיאפשר פוריות והמשכיות. המשימה להפוך את הדיאלוג מ'דיאלוג של חשד' ל'דיאלוג של חסד' מוטלת קודם כל על כתפיו.

3.

'ותדר נדר ותאמר ה' צבאות' (שם, יא) - אמר רבי אלעזר: מיום שברא הקב"ה את עולמו לא היה אדם שקראו להקב"ה 'צבאות', עד שבאת חנה וקראו ה' צבאות. אמרה לפניו: רבוננו של עולם, מכל צבאי צבאות שבראת בעולמך, לא תתן לי בן אחד ביניהם?!¹⁵

בסוף הקטע שלנו חוזרת הגמרא אחורה, מתעכבת על הביטוי 'ה' צבאות', המופיע כאן לראשונה בתנ"ך¹⁶, ומציגה אותו כחידוש מקורי של חנה. כך נכרכים ללא הפרד החידוש שבעצם התפילה והחידוש המילולי. במלים אחרות, החידוש של המסגרת נושא בחובו גם את פוטנציאל החידוש בתוכן.¹⁷

החידוש עצמו נועז ומרחיק לכת: חנה יוצרת צירוף חדש, נוסף, כנינוי לאלוהות. הצירוף מורכב אמנם משם וכינוי קיימים ומוכרים, אבל צירופם יחדיו הם בגדר חידוש. הבחירה בכינוי 'צבאות' דווקא מעוררת תמיהה: מה ראתה חנה האישה לבחור במילה הנקשרת אסוציאטיבית לצבא ומלחמה, ובמבט ראשון מרמזת דווקא על צדדיו 'הגבריים' של האל?

אפשר להציע תשובות שונות לשאלה: ראשית, הפנייה לצד הגברי מתבקשת מטיבה של הבקשה שלה: כדי לזכות בפרי בטן בודאי שהיא נזקקת לצדדים גבריים של ההוויה. נראה שחנה בוחרת למזג ולצרף יחדיו את הנשי והגברי גם בחידוש הלשוני שלה, כמו בהתנהגותה ובכל מהלכיה: בביטוי שחידשה מייצג שם ה' את ההיבט הנשי, הרחום והמכיל¹⁸, והכינוי 'צבאות' הנוסף אליו מרמז לצד הגברי, הלוחם והתקיף, של האל¹⁹, או השולט בכל צבאות השמים והארץ²⁰.

אבל אפשר להבין את הביטוי 'ה' צבאות' גם בדרכים נוספות: ראשית, המילה 'צבאות' אמנם מופיעה במקרא פעמים רבות כריבוי של צבא, אך מופיעה גם כריבוי של הצביה, חיה עדינה ו'נשית' המשמשת לעתים קרובות כמטפורה לבנות ונערות: 'הַשְּׁבִיעֵתִי אֶתְכֶם בְּנוֹת יְרוּשָׁלַם בַּצְּבָאוֹת אוּ בְאֵילוֹת הַשָּׂדֶה אִם תְּעִירוּ וְאִם תְּעוֹרְרוּ אֶת הָאֲהָבָה עַד שְׁתַּחֲפֹץ' (שה"ש, ב ז)²¹. שנית, עולה בהקשר זה גם איזכורן של הנשים 'הַצְּבָאוֹת, אֲשֶׁר צָבְאוּ, פָּתַח אֱלֹהִים מוֹעֵד' (שמות לח ח), אשר נזכרות לראשונה בתורה ושבבות ונזכרות מיד לאחר תפילת חנה (שמואל א, ב, כב). פרשנים רבים פירשו את הביטוי כמכוון לנשים שהירבו לבוא ולהתפלל באוהל מועד. 'ה' צבאות' בהקשר זה הוא אולי אלוהי הנערות והנשים המתפללות²².

הלקח עבורנו עצום ורב: ההעזה לחדש מסגרות וצורות עשויה לגרור אחריה חידושים תוכניים מפליגים, תובנות דתיות והארות גדולות. הלואי ונזכה לחידושים שהם בבחינת צירופים ומיזוגים הן של צדדיו השונים של האדם הבודד, והן של צדדיה השונים של הקהילה היהודית בפרט והחברה האנושית בכללה, והן של צדדיה השונים של האלוהות.

לבסוף נשארת התמיהה על סדר הדברים בסוגיית הבה"ל: סדר הדברים שנוצר כאן הוא כזה: ראשית נידונות הלכות תפילה שנלמדו מחנה, אחר-כך נדונים פרטי שיחתה עם עלי, ורק אז נידונים פרטי 'שיחתה' של חנה עם האל, כלומר תכני תפילתה. מדוע חוזרת הגמרא לתכני התפילה ולדבריה של חנה לאלוהיה רק אחרי שמיצתה את עיסוקה בשיחתה עם עלי שבאה לאחר מכן? האם מנסה הגמרא בדרך זו ללמדנו שאותן תביעות וטענות קשות שרוצה חנה להפנות לנציגיו של האל עלי אדמות, ואינה מעיזה או אינה יכולה, הרי היא מפנה כלפי האל, הנענה לה²³?

¹⁴ או בנוסח הדפוס הבהיר כאן יותר: 'מכאן הנחשד בדבר שאין בו - שצריך להודיעו'. ומפרש רש"י: 'הנחשד צריך לנקות את עצמו ולהודיע את חושדו שאין בו אותו דבר מגונה'.

¹⁵ שורת הדרשות של ר' אלעזר וחכמים נוספים על חנה אינה מסתיימת כאן. לניתוח הקטע כולו ראו מאמרו של רוזן-צבי. אנחנו נסתפק בקטע זה בלבד.

¹⁶ למען הדיוק, ההופעה הראשונה של הצירוף איננה בדברי חנה עצמם. הוא מופיע כבר בפתחה, שמ"א, א ג: 'נְעִלָה הָאִישׁ הַהוּא מֵעִירוֹ מִיָּמִים יָמִימָה, לְהִשְׁתַּחֲוֹת לַיהוָה וְלִיהוָה צְבָאוֹת בְּשֵׁל ה'.

¹⁷ ואפשר שסדר הדברים הפוך: היווצרותו של התוכן עוד קודם לביקור בשילה היא המביאה את חנה לחדש את המסגרת.

¹⁸ ראו למשל: נ' אררט, 'שם-אלהים (דין) ושם-הויה (רחמים)', **בית מקרא** 34 (תשמ"ט), 153-175.

¹⁹ ראו למשל: א' סטריקובסקי, 'תולדות השם צבאות בספר שמואל', **בית מקרא** יז (תשל"ב), 183-192.

²⁰ א' הכהן, 'הכינוי 'צבאות' ועריכת ספרי הנבואה', **שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום** יא (1997), עמ' 83-102.

²¹ תודה לשי זרחי על הרעיון.

²² בין הפרשנים והתרגומים האלו נמנים אונקולוס, יונתן בן עוזיאל, וגם אבן עזרא, רד"ק, רמב"ן, חזקוני ורבינו בחיי בן אשר. ראו מ"מ כשר, **תורה שלמה** לשמות לח, ח, אות ה, עמי קלב, ירושלים תשנ"ב. במספר הזדמנויות נוספות במקרא יש לצירוף הזה קונוטציה נשית ולא כוחנית, כמו למשל: 'וינען ויאמר אלי לאמר זה דבר יהוה אל זרובבל לאמר לא בחיל ולא כחץ כי אם ברוחי אמר יהוה צבאותי'. (זכריה ד ו).

²³ תודה לאורית רוזנבליט על עזרתה בפיתוח הרעיון. ראו גם דברי א' שביד, **ספר מחזור הזמנים**, עם עובד 1984, עמ' 61-63, על ההשוואה בין התנהלותה של חנה מול הסביבה האנושית המקיפה אותה, וכנגדה עמידתה מול האל. הסבר אחר למהלך הדברים של הסוגיה ראו אצל רוזן-צבי, עמ' 680, הע' 16.

אפשר שהלקח עבורנו הוא שאותו שיח כואב ומתערעם, אך חסום ומושתק, על מקומן של נשים בתפילות הציבור בפרט ובריטואל היהודי בכלל, שלא ניתן לקיימו עם 'שומרי החומות' האוטמים אוזניהם מלשמוע את מצוקת נשות דורנו, אפשר ואפשר לקיימו בתפילותינו לאל. האם סופי השבוע המשותפים שלנו יוכלו להכיל את תפילותינו, טענותינו ודרישותינו מאלוהים ואדם?

ג. סוף דבר: בחזרה לתפילה

המדרשה באורנים בכלל, ובית המדרש 'ניגון של נשים' בפרט, הן מסגרות שצמחו וביססו עצמן בשנותיהן הראשונות על המפגש הלימודי, האישי והאינטלקטואלי, של משתתפיהם זה עם זה, ועם זהותם היהודית. בשנים האחרונות חלה התרחבות משמעותית של צורות המפגש במסגרות אלה, והיא כוללת בתוכה יותר ויותר אלמנטים של תפילה ו'עבודת הלב', למרות אופיים החילוני-מלכתחילה של רוב חברי המדרשה והמשתתפים בפעילויותיה. הצורך החילוני של אנשי המדרשה בתפילה מצא לו שותפות בציבור הדתי, בדמותן של נשים אורתודוקסיות המוטרדות יותר ויותר מהדרתן מהחיים הדתיים והציבוריים, והתובעות לקחת חלק מלא ומשמעותי יותר בעבודת ה' בבית הכנסת ובמרחב הציבורי כולו. אין מדובר כאן בניסיונות להחזרה בתשובה או בשאלה. המשתתפות החילונית נותרות בעולמן החילוני ואילו המשתתפות הדתיות נותרות אף הן בעולמן הדתי. דומה שיש כאן תופעות מקבילות, של שני ציבורים שהודרו בדרכים שונות מהריטואל הקהילתי. המשותף להם הוא צורך עז וצמא גדול לחוויה של תפילה והתכוונות משותפת, המאפשרת רגעים של התעלות והתקדשות גם למי שלא הורגלו בכך מנעוריהם, או שהורגלו להיות מודרות.

דומה שזוהי הצומת שמתוכה נולדו והחלו לצמוח סופי השבוע שלנו ב'ניגון נשים'. ימים יגידו אם אמנם מדובר בצורך אמיתי ועמוק, המשותף לציבורים שונים מסיבות שונות. האנרגיה הגדולה וההתרגשות העצומה שהן מנת חלקן של רבות מהמשתתפות בשבתות האלו נותנות מקום להאמין שהתפילה והחוויה המשותפת שלנו אכן נוגעות בנקודות מפתח רגישות ומרכזיות של הזהות הנשית היהודית-ישראלית העכשווית.